

بررسی فقهی حکم آموزش کسب و کار با عامل هوش مصنوعی^۱

علمی - پژوهشی

مهدی محمدیان امیری*

علی اکبر ایزدی فرد**

چکیده

در نوشتار حاضر به بررسی حکم فقهی آموزش احکام فقهی کسب و کار در صورتی که صاحبان کسب و کار با استفاده از دانش هوش مصنوعی به کسب و کار می‌پردازند. هوش مصنوعی به عنوان یکی از دانش‌های نوپیدا و پر استفاده در دنیای IT است. این فن‌آوری در مدت کوتاهی توانست قابلیت خود را در تحول دانش‌ها نشان دهد و قابلیت بهره‌گیری از خود را به اثبات برساند. صاحب‌نظران دانش کسب و کار نیز از این دانش در پیشبرد اهداف خود بهره‌گرفتند و توانستند تحولی نوین در تجارت الکترونیکی (مخابراتی) فراهم نمایند. این پژوهش از نوع نظری و با روش مورد کاوی موضوع مطروحه را بررسی قرار داده است. اطلاعات مربوطه از طریق سامانه‌های الکترونیکی، کتب تخصصی و مشاهده فراهم گردید. پرسش اصلی در این پژوهش آن است: حکم شرعی آموزش احکام فقهی کسب و کار در صورت بهره‌گیری از کسب و کار با هوش مصنوعی چیست؟ در این خصوص فرضیه‌هایی مطرح است، از جمله استحباب، اباحه و وجوب. اما نتیجه حاصل از تحقیق نشان می‌دهد در صورت استفاده از هوش مصنوعی در کسب و کار به سبب پیچیدگی‌های معاملی و امکان انجام تدلیس، کلاهبرداری، ربا، غرر، غرور و در کل اکل مال به باطل، یادگیری احکام فقهی و قانونی کسب و کار واجب است و هر کاسبی باید این احکام را پیش از آغاز کسب و کار مطالعه کرده و بداند. وازگان کلیدی: کسب و کار، آموزش فقهی، هوش مصنوعی، تجارت الکترونیکی.

۱- تاریخ وصول: (۱۴۰۰/۱۰/۱۱) تاریخ پذیرش: (۱۴۰۱/۰۶/۲۰)

* پژوهشگر دوره پسا دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، مازندران، بابلسر، ایران. (نویسنده مسئول) mrrmyaali@gmail.com

** استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران،

izadifard@umz.ac.ir

۱- مقدمه

دنیای امروز با اختراعات و یافته‌های نوینی مواجه است که توانست زندگی را با تحول و دگرگونی مواجه سازد. یکی از مهمترین آنها، کشف فن‌آوری هوش مصنوعی است. این دانش در بیشتر دانش‌ها و فن‌آوری‌های بشری ورود پیدا کرده و در آنها تحول ایجاد نمود. از جمله‌ی آنها می‌توان به تجارت و کسب و کار اشاره نمود. تجارت یکی از مهمترین کارهایی است که بشر برای تامین مایحتاج خود و ادامه‌ی زندگی به آن نیازمند است. از این رو هر آن چه به آن وابسته است، مورد توجه بوده و بررسی و تحلیل می‌گردد. این موضوع از زوایای مختلف قابل توجه بوده و قابلیت بررسی دارد. در فقه اسلامی علاوه بر مباحث تکلیفی تجارت، مسائل اخلاقی و تربیتی آن نیز مورد توجه می‌باشد. فقها در بیان احکام متاجر با تکیه بر این موضوع، تحت عنوان مقدمات تجارت مباحثی را مطرح کرده‌اند. بر اساس دستورالعمل‌های معصومین (علیهم السلام) تاجر پیش از آنکه اقدام به تجارت و کسب و کار نماید، باید احکام فقهی مربوط به کسب و کار را آموزش ببیند تا دچار معاصی پیش رو در این امر خطیر نگردد. زیرا خطایای مختلفی در کمین تاجر است و ممکن است در این راه او را دچار تخلف و نافرمانی الهی نماید. موضوعاتی مانند ربا، تدلیس، تزویر و مانند اینها، در تجارت، در کمین تاجر بوده و موجبات تخلف او را فراهم می‌آوردند.

بر این اساس، معصومین (علیهم السلام) در روایاتی تاجران را مورد خطاب قرار داده و فرمودند پیش از پرداختن به امر تجارت احکام مربوط به آن را بیاموزید تا دچار ربا نشوید. البته ربا در این بیانات به عنوان مصداق پر برخورد معرفی گردید؛ حال آنکه عناوین دیگری نیز در این خصوص وجود دارد که ندانستن احکام فقهی کسب و کار، تاجر را دچار تخلف از قانون می‌نماید. موضوعاتی مانند غرر، سفته، اخذ پورسانت، تدلیس، تزویر، به طور کلی اکل مال به باطل را می‌توان نام برد. از این رو، اگر ما تجارت را مستحب و یا واجب بدانیم، یادگیری احکام مربوط به آن، به عنوان مقدمه‌ی مستحب یا واجب خواهد بود. پس دانستن حکم این مسئله، قابل توجه می‌باشد. در خصوص این موضوع پیش از این تحقیقاتی صورت گرفته و عمده‌ی محقق آن پژوهش‌ها یادگیری احکام فقهی را مستحب دانسته و آموزش در دنیای واقعی و مراجعه‌ی مستقیم به عالم دینی و شرکت در کلاس‌های حضوری و پرسش مشافهی را در بر دارند. آنچه در این مقاله مورد تاکید است، بررسی حکم فقهی آموزش احکام کسب و کار در مرحله‌ی اول و دوم حکم یادگیری در صورتی که تاجر با استفاده از هوش مصنوعی در سامانه‌ی خود اقدام به کسب و کار می‌کند و سوم آموزش و یادگیری به وسیله‌ی هوش مصنوعی است. فن‌آوری هوش مصنوعی در تجارت تحول زیادی ایجاد کرد و ساختار راهبردی آن را تغییر داد. توانست در مواردی شکل کار را تغییر دهد و در مواردی سرعت کار را افزایش دهد و کاسبان را در رسیدن به اهدافشان یاری رساند.

در هر حال موضوعاتی مطرح می‌باشد که می‌تواند در پرتو بهره‌گیری از این دانش ارزشمند مورد بررسی باشد. ما در این مقاله با این پرسش اصلی مواجهیم، حکم شرعی آموزش احکام فقهی با هوش مصنوعی چیست؟ در پاسخ به این پرسش فرضیاتی مطرح می‌باشد، مهمترین آنها که به عنوان نتیجه‌ی کار مورد توجه است، وجوب آموزش احکام فقهی کسب و کار پیش از اقدام به آن در سامانه‌های مجهز به هوش مصنوعی می‌باشد. در اثبات این مدعا دلایلی وجود دارد که به آنها اشاره می‌گردد.

۲ - مفهوم شناسی موضوع تحقیق

برای درک بهتر مفاهیم در این تحقیق، لازم است بعضی از واژگان دخیل را مورد بررسی قرار دهیم.

متاجر: متاجر جمع واژه متجر است در لغت به معنای تجارت خانه، کالا، مال، مال التجاره آمده‌است. (فرهنگ لغت دهخدا، موجود در سامانه واژه یاب، به آدرس اینترنتی vajehyab.com) در اصطلاح فقیهان به سه معنی استعمال شده است: تجارت و بازرگانی، اعیان و اجناسی که به وسیله‌ی آنها معاملات انجام می‌شود. مال غیر مخمس از کسی که خمس بده نیست. (مروج، ۱۳۷۹، ص ۴۶۱) در این پژوهش متاجر معادل واژه‌ی کسب و کار است. به مجموعه فعالیت‌های اقتصادی که به وسیله‌ی آنها کسب در آمد می‌گردد، کسب و کار گفته می‌شود.

هوش مصنوعی: (Artificial Intelligence) شاخه‌ای از علوم رایانه‌ای برای شبیه‌سازی هوش طبیعی در ماشین. در این خصوص تعاریف متعددی مطرح شده است:

- ۱) مطالعه توانایی‌های ذهنی از طریق مدل‌های محاسباتی.
- ۲) مطالعه‌ی محاسباتی که منجر به درک و استدلال می‌شود.
- ۳) تلاش جدید و هیجان انگیز برای ساخت کامپیوترهای متفکر، ماشین‌های متفکر و با حس کامل.

مطالعه برای ساخت کامپیوترها برای انجام کارهایی که فعلاً انسان‌ها آنها را بهتر انجام می‌دهند. (راسل - نوریگ، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۴)

آموزش فقهی: آموزش در لغت به معنای علم آموختن، یاد دادن، پرورش، تعلیم آمده‌است. (فرهنگ لغت دهخدا، موجود در سامانه واژه یاب، به آدرس اینترنتی vajehyab.com) معنای اصطلاحی آموزش برگرفته از معنای لغوی آن است جدای از آن نیست. تنها تفاوت، در دانشی است که در پرتو آن یاد گرفته می‌شود. فقه در لغت عبارت است از، دانستن، دریافتن، فهمیدن چیزی، زیرکی. (فرهنگ لغت دهخدا، موجود در سامانه واژه یاب، به آدرس اینترنتی vajehyab.com). در اصطلاح عبارت است

از علم به احکام شرعی فرعی از روی ادله تفصیلی. (فاضلی بهسودی، ۱۳۸۲، ص ۱۴۱) در این پژوهش آموزش فقهی عبارت است از یادگیری دستورالعمل‌های فقهی توسط عالمان این دانش. تجارت الکترونیکی: شاخه‌ای از دانش تجارت است که عملیات تجارت در فضای مجازی تحقق پیدا می‌کند. (صدری، ۱۳۹۲ ص ۱۹)

با توجه به معانی ارائه شده، وقتی عملیات آموزش برای یک موضوع آغاز گردد، لازم است در آن معلم و متعلمی برای یاددهی و یادگیری وجود داشته‌باشد. این فضا می‌تواند واقعی و یا مجازی باشد. در تحقیق حاضر که موضوع آموزش احکام شرعی برای امر تجارت مطرح می‌گردد، با تکیه بر وجوب این آموزش، باید آموزش دهنده و مکانی برای آموزش وجود داشته‌باشد. از آنجا که اینترنت و بستر فراهم شده در آن، ابزار کار و مکان انجام کار به حساب می‌آید، فرایند آموزش توسط هوش مصنوعی به عنوان تعلیم دهنده و محل استفاده از آن، یعنی فضای مجازی فراهم شده از طریق اینترنت با ابزار رایانه یا تبلت یا موبایل صورت می‌پذیرد. بنابراین عمل آموزش توسط آموزش دهنده‌ی الکترونیکی هوشمند در اینترنت برای تاجران انجام می‌گردد. از طرفی هوش مصنوعی به عنوان مراقب، تمامی عملیات تجارت در فضای مجازی را پشتیبانی کرده و اگر در حین انجام تجارت تخلفی صورت گیرد، با هشدار که می‌دهد از وقوع آن تخلف ممانعت به عمل می‌آورد.

۳ - ضرورت یادگیری احکام فقهی کسب و کار در تجارت الکترونیکی با عامل هوش مصنوعی

می‌توان گفت از سال ۲۰۱۰ تا کنون، استفاده از هوش مصنوعی و به‌کارگیری از آن در نرم افزارها و سازه‌های الکترونیکی با سرعت زیاد در حال افزایش است. زیرا این فن‌آوری توانست قابلیت خود را به خوبی نشان دهد و جذابیت استفاده از آن برای همه‌ی کاربران و برنامه‌ریزان محرز گردید. در هوش مصنوعی انواع یادگیری وجود دارد. که بر اساس آنها ماشین به آموخته‌هایش افزوده می‌شود. به عبارتی داده‌هایی به صورت ابتدایی به ماشین داده می‌شود و سپس ماشین با به‌کارگیری از آنها به افزودن دانش خود می‌پردازد. این یادگیری می‌تواند به کاربران در مقاصدشان یاری رساند. در کسب و کارهای الکترونیکی (مخابراتی) یادگیری ماشین کمک شایانی به واحدهای کسب و کار می‌نماید. در این میان سوء استفاده از این قدرت می‌تواند مخرب باشد و گونه‌های مختلف جرم و تخلف و خطیئه به وجود آورد. بر اساس آیه‌ی شریفه وَ أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ^۲ (بقره، ۱۹۵) بر انسان حرام است با دست خود، خود را به هلاکت برساند. مصداق آیه عام بوده و مصادیق متعددی را در بر می‌گیرد. (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱۰، ص ۴۲۱) پس ورود به تخلفات و معاصی نوع دهشتناک از افتادن در هلاکت است. (خرازی، ۱۴۲۳، ج ۶ ص ۲۰۰) در تجارت که مصداق

^۲ در راه خدا انفاق کنید و خود را با دست خویش به هلاکت نیفکنید و نیکی کنید که خداوند نیکوکاران را دوست دارد.

پر کاربرد در زندگی انسان است، افتادن در تخلفات اقتصادی دارای فراوانی است. این موارد علاوه بر ضرر فردی، ضرر نوعی داشته و در موارد بسیاری به جامعه ضرر می‌رساند. شاید بتوان گفت، اکل مال به باطل مهمترین خطر در تجارت است و به دلیل مصادیق متعدد آن، در قرآن و لسان روایات پرهیز از آن‌ها تاکید گردید. ربا، غرر، غرور، تدلیس، کلاهبرداری و موارد دیگر، تخلفاتی هستند که می‌توانند در تجارت ایجاد شده و تاجر را درگیر نمایند. از این رو، پرهیز و ممنوعیت پرداختن به آنها در متن قرآن و روایات و بیان فقها و حقوق‌دانان دیده می‌شود. پیش از عصر فن‌آوری نوین، کسب و کارها در فضای واقعی انجام می‌شد، اما در زمان ما فضای مجازی نیز به آن مصادیق افزوده شد و مراقبت از نیت‌تصادق در هلاکت از حساسیت بیشتری برخوردار گردید. زیرا ورود به خطیئه در این فضا، بسیار فراوان و با اشکال گوناگون است.

تولید خطیئه با پیشرفت فن‌آوری، موضوعی گریز ناپذیر است و عده‌ای با استفاده از فن‌آوری‌های روز به سرعت و پیچیدگی کار خود می‌افزایند. بنابراین می‌توان یادگیری احکام و فنون تجارت در کسب و کارهای مخابراتی (الکترونیکی) را به دو دسته تقسیم نمود:

- ۱) یادگیری احکام فقهی و حقوقی مربوط به کسب و کار.
- ۲) یادگیری فنون حفظ حریم خصوصی و ضد دزدان فضای مجازی.

بنابراین یادگیری هر دو عنوان، از ضرورت شرعی و عقلی برخوردار است. اما در خصوص ضرورت شرعی یادگیری احکام می‌توان گفت:

کبری: لا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (بقره، ۱۹۵) يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا (نساء، ۱۷۶) صغری: یاد نگرفتن، نادانی و گمراهی به همراه می‌آورد. نتیجه: با یادنگرفتن خود را به گمراهی و هلاکت نکشانید.

عقل انسان حکم می‌کند، هر آن چه نمی‌داند یاد بگیرد. زیرا یادگیری هر موضوعی به انسان توانایی می‌دهد و از خطا و لغزش در امان می‌دارد. عقلاء عالم بر علم آموزی و یادگیری تاکید دارند؛ اهمیت آن به اندازه‌ای است که قابل انکار و خدشه نیست. به ویژه در مواردی که احتمال لغزش و افتادن در خطر اجتناب ناپذیر بوده و هر آن ممکن است انسان در معرض خطر باشد. در این گونه موارد یادگیری مسائل مربوط به آن موضوع اهمیتی صد چندان خواهد داشت. از طرف دیگر در دنیای امروز دانستن

^۲ در خصوص علم آموزی و لزوم آن در اسلام گفتگوهای بسیاری صورت گرفته و کافه‌ی مسلمین اعم از رهبران دینی مورد تایید فرق اسلامی و جمیع مسلمین به این موضوع رای داده و متفق القول هستند. در این خصوص در قرآن و لسان روایات تاکیدهای فراوانی صورت گرفته است. مانند آیات ۱ تا ۵ صورت قلم، برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۳۴۳ - ابن بابویه، ۱۳۹۸، ص ۱۲۴ - مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۷۴ - کبیر مدنی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۲۰ - احمدی میانجی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۱۶۱ - مدنی شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۴۶.

علم IT از امور مهمه بوده و بر هر کسی الزامی است تا آن را بیاموزد. زیرا بخش عمده‌ی دانش و محیط کار و فعالیت در این فضا گنجانده شده و عمده‌ی فراوانی از افراد بشر از آن بهرمندهستند و کارهای خود را در آن پیگیری و جستجو می‌نمایند. علاوه بر این بر دولت اسلامی نیز لازم است تا امکانات وصول به این مهم را فراهم آورد. زیرا این امر از امور اجتماعی عرفیه است و راه آموختن آن باید برای عموم باز باشد. در اغلب کشورهای پیش‌رفته‌ی دنیا آموزش برای ورود به دنیای کسب و کار، اعم از کسب و کارهای طبیعی و مخابراتی الزامی است و مدیران این واحدها پیش از ورود به این کار باید آموزش‌های لازم را ببینند و قابلیت این را پیدا کنند تا بتوانند کسب و کار خود را هدایت کرده و به پیش ببرند. از جمله‌ی این کشورها، چین، ژاپن، آلمان و آمریکا هستند. (ندایی، موجود در سامانه donya-e-eqtesad.com) در بند ۴ قسمت الف ماده‌ی ۳ آئین‌نامه اجرایی نحوه‌ی صدور و تمدید پروانه‌ی کسب، مصوب سال ۱۳۹۵ (موضوع بند ن ماده ۳۰ قانون نظام صنفی مربوط به ماده ۱۲ قانون نظام صنفی مصوب سال ۱۳۸۲) گذراندن دوره‌های آموزشی احکام تجارت و کسب و کار به جهت اخذ پروانه کسب و تمدید پروانه کسب الزامی است.

در تجارت مخابراتی (الکترونیکی) احتمال تخلف شرعی و قانونی به مراتب از دنیای واقعی بیشتر است. زیرا سرعت کار و دقت در آن بسیار بیشتر از فضای واقعی است. حتی در مواردی ردگیری آن غیر ممکن و سخت است. از این رو آگاهی نسبت به احکام شرعی برای جلوگیری از آن الزامی به نظر می‌رسد. در قانون تجارت الکترونیکی مواردی را که مستوجب تخلف در کسب و کارهای مخابراتی می‌گردد بر شمرده و موارد مربوط به آن را تبیین نموده است. لذا کسی که اقدام به انجام این مدل کسب و کار می‌نماید باید (به نحو وجوبی) احکام مربوطه را بداند. اعم از اینکه احکام مربوط به مسائل شرعی (فقهی) کسب و کار باشد و خواه احکام حقوقی و فنی و تخصصی.

مهمترین عامل در افتادن به دام تدلیس و کلاهبرداری، عدم آگاهی شخص نسبت به عملی است که انجام می‌دهد؛ لذا قانون تجارت الکترونیکی در ماده ۳۳ و ۳۴ مواردی را تعیین نمود تا بر اساس آن خریدار نسبت به کالایی که از سامانه خریداری می‌کند، دچار فریب و نیرنگ نگردد. برای مثال در تبلیغات کالایی با قابلیت‌های مختلف تبلیغ می‌گردد، اما وقتی کالا به دست خریدار می‌رسد، کالای تبلیغ شده نیست. در این جا بسته به نوع نیرنگ شخص خریدار دچار کلاهبرداری و یا تدلیس خواهد شد. در ماده‌ی ۳۶ قانون تجارت الکترونیکی موضوع غرور مطرح گردید و به سامانه‌های کسب و کار دستور داد (در صورت استفاده از ارتباط صوتی، هویت تامین کننده و قصد وی از ایجاد تماس با مصرف کننده باید به طور روشن و صریح در شروع هر مکالمه بیان شود). حال اگر شخص مراجعه کننده به سامانه‌ای دچار سامانه غیر واقعی (Fake) گردد و از آن خرید نماید و یا با راهنمایی سامانه‌ای به سامانه دیگر هدایت شود و در آنها فریب خورده و اطلاعات مربوط به حساب خود را به این گمان که در حال خرید

برخط از آن سامانه است بدهد و آن سامانه از اطلاعات داده شده سوء استفاده نماید؛ علاوه بر کلاهبرداری، موضوع غرر نیز حادث می‌گردد.

ریا در کسب و کار همیشه در کمین کاسبان هست. تجربه‌ی بشر از دیرباز این موضوع را ثابت کرده و نمونه‌های بسیاری را شاهد مثال دارد. در آیات قرآن در موارد مختلف و روایات به تعداد فراوان این خطر گوشزد شده و به مسلمان تاکید گردید از افتادن به دام ربا برهذر باشند. بی‌شک انسان ناآگاه و بی‌توجه به دام آن خواهند افتاد. در ماده‌ی ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی آمده‌است: (در هر معامله از راه دور مصرف کننده باید حداقل هفت روز کاری، وقت برای انصراف (حق انصراف) از قبول خود، بدون تحمل جریمه و یا ارائه دلیل داشته باشد. تنها هزینه تحمیلی بر مصرف کننده هزینه باز پس فرستادن کالا خواهد بود.) حال اگر سامانه‌ای برای انصراف جریمه‌ای تعیین نماید و کالا را پس از کسر قیمت پس بگیرد، به نوعی ربای الکترونیکی را واقع کرده‌است. برای مثال شخصی کالایی را به قیمت ده میلیون ریال خریداری کند ولی از خرید خود منصرف گردد و اقدام به انصراف نماید، سامانه انصراف او را بپذیرد ولی علاوه بر کسر هزینه‌ی ارسال، مبلغی را از اصل بهای کالا کم کند. یعنی به جای مبلغ ده میلیون ریال، هشت میلیون ریال عودت دهد.

سامانه‌ها باید امکان خرید را برای کالاهای موجود خود باز نمایند؛ حال اگر کالایی را در معرض فروش بگذارند اما موجودی انبار آنها خالی باشد. مصرف کننده اقدام به ثبت سفارش کرده و بهای کالا را واریز می‌نماید اما کالا موجود نیست و شخص در چنین حالتی متضرر می‌گردد. یا اینکه کالای خریداری شده مربوط به تولید کننده‌ی خاصی است اما سامانه آن کالا را از تولید کننده‌ی دیگری به مشتری تحویل می‌دهد. این گونه موارد مصداقی از تدلیس و غش در معامله است.

علاوه بر این در ماده ۳۷ مدت هفت روز برای حق انصراف تعیین شد، حال اگر سامانه فروشگاهی به جای هفت روز، شش روز یا کمتر قرار دهد و یا برای حق انصراف زمانی را تعیین نکند و این حق را برای خریدار در نظر نگیرد، این تخلفی حرفه‌ای و آشکار در سامانه خواهد بود. در این صورت می‌توان از طریق مراجعه به سایت enamad.ir و از گزینه (شکایت از کسب و کار) از سامانه فروشگاهی متخلف اقامه‌ی دعوا نمود. روش دیگر مراجعه به پلیس فتا و طرح شکایت از سامانه‌ی متخلف است و در صورت تخلف سامانه در انجام تعهدات و مطالبه‌ی وجه از سامانه از طریق طرح دعوا در دگاه‌های حقوق اقدام نمود.

عدم رعایت حقوق مصرف کننده و فراهم کردن ضرر برای او از دیگر مسائلی است که باید نسبت به آن آگاهی داشت و در صورت بروز، نسبت به آن اقدام نمود. البته کسی که اقدام به ایجاد سامانه الکترونیکی می‌کند خود باید به نحو مقدمه واجب به گونه‌ای عمل کند که هر نو تخلفی در سامانه‌ی او صورت نگیرد. به عبارت دیگر سامانه‌ای قانونی و سلامت از هر نوع تخلف را ایجاد نماید؛ این مهم زمانی حاصل می‌گردد که مدیر سامانه از احکام فقهی و شرعی و قانونی موضوع مطلع باشد و یا اینکه

برای این امر از یک وکیل و یا مشاور حقوقی و یا یک عالم دینی کمک بگیرد و از این منظر هم به مسئله التفات داشته و سامانه‌ی خود را عاری از تخلف نماید.

از جمله اموری که به مسلمانان سفارش شد، امانت داری است. خداوند در قرآن می‌فرماید: *إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعاً بَصِيراً*^۴ (نساء، ۵۸) در صدر آیه امر به برگردان امانت به صاحبش گردیده و آیه به طور عام موضوع امانت‌داری و استرداد امانت را مورد تاکید قرار داده است. (منتظری، ۱۳۸۵، ص ۱۴۷) لذا کسی که سامانه‌ی الکترونیکی ایجاد می‌کند و اطلاعات مشتریان خود، اعم از عمومی و اختصاصی را دریافت می‌نماید، به ویژه سامانه‌های مجهز به هوش مصنوعی که می‌توانند به‌طور گسترده اطلاعات را به‌دست آورده و پردازش و تحلیل نمایند، رعایت امانت‌داری در حفظ اطلاعات بسیار مهم است. قانون‌گذار در ماده ۷۵ قانون تجارت الکترونیکی اشعار می‌دارد: (متخلفین از ماده (۶۴)^۵ این قانون و هر کس در بستر مبادلات الکترونیکی به منظور رقابت، منفعت و یا ورود خسارت به بنگاه‌های تجاری، صنعتی، اقتصادی و خدماتی، با نقص حقوق قراردادهای استخدام مبنی بر عدم افشای اسرار شغلی و یا دستیابی غیرمجاز، اسرای تجاری آنان را برای خود تحصیل نموده و یا برای اشخاص ثالث افشا نماید به حبس از شش ماه تا دو سال و نیم و جزای نقدی معادل پنجاه میلیون (۵۰/۰۰۰/۰۰۰) ریال محکوم خواهد شد.) ملاحظه می‌شود عدم رعایت امانت داری باعث بروز جرم و خطیئه شده و صاحب سامانه‌ی مخابراتی مورد پیگرد قانون قرار خواهد گرفت. علاوه بر این گناه، خیانت در امانت عندالله محفوظ بوده و خداوند خائن در امانت را مورد بازخواست خود قرار می‌دهد.

مصادق دیگری از موضوع امانت‌داری، منع از کلاهبرداری است. در ماده ۶۶ قانون تجارت الکترونیکی آمده‌است: (به منظور حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان و تشویق رقابت‌های مشروع در بستر مبادلات الکترونیکی استفاده از علائم تجاری به صورت نام دامنه (Domain Name) و یا هر نوع نمایش بر خط (Online) علائم تجاری که موجب فریب یا مشتبه شدن طرف به اصالت کالا و خدمات شود ممنوع و متخلف به مجازات مقرر در این قانون خواهد رسید.) با توجه به این ماده، فریب به وسیله‌ی علائم تجاری مصادق با رزی از کلاهبرداری محسوب می‌شود. موضوع اخلاقی مسئله، امانت‌داری است. با نگاه عام به این موضوع مدیران سامانه‌های مخابراتی باید به صدق و راستی اطلاعات لازم را در اختیار مراجعین قرار دهند. این کار مستلزم تقوای الهی و درست‌کاری است. مقدمه‌ی این کار، اطلاع

^۴ خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانتها را به صاحبانشان باز پس دهید و به گاه داوری میان مردم با رعایت عدالت داوری کنید، خداوند اندرزهای خوبی به شما می‌دهد و او شنوای بیناست.

^۵ ماده ۶۴- به منظور حمایت از رقابت‌های مشروع و عادلانه در بستر مبادلات الکترونیکی، تحصیل غیر قانونی اسرار تجاری و اقتصادی بنگاهها و موسسات برای خود و یا افشای آن برای اشخاص ثالث در محیط الکترونیکی جرم محسوب و مرتکب به مجازات مقرر در این قانون خواهد رسید.

داشتن از احکام فقهی است تا گروه اداری سامانه کسب و کار اقدام به عمل شرعی و قانونی نمایند و از فریب مراجعین به سامانه دست نگاه داشته و اطلاعات درست در اختیارشان قرار دهند. از این دست از مسائل باعث می‌گردد لزوم یادگیری احکام کسب و کار الزامی و مهم جلوه نماید. البته در سامانه‌های مجهز به هوش مصنوعی امکان به خطر افتادن و دچار تزویر شدن به وسیله‌ی ماشین فراوان است و همین امر باعث می‌گردد لزوم آموزش احکام کسب و کار بیشتر جلوه نماید. همچنین ایجاد تمهیداتی در جلوگیری از این موارد نیز مهم است. لذا مدیران سامانه با ایجاد فیلترهای مختلف در مسیر ثبت سفارش و مانع‌های اخطار در صورت اشتباه در آن، مراجعین را آگاه نمایند. در ادامه‌ی مطالب دلایل وجوب آموزش احکام کسب و کار توضیح داده می‌شود.

۴ - آموزش کسب و کار (فقه متاجر)

در کلام معصومین (علیهم السلام) در موارد مختلف مانند کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۵۰ و ۱۵۴ و طباطبایی بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۳، ص ۲۱۸ تأکید بر لزوم یادگیری احکام فقهی کسب و کار به دلیل قرار نگرفتن در موقعیت ربا و اخذ آن مطرح گردید. اقدام به تجارت، علاوه بر تالی مثبت آن، به ویژه اباحه، در مواردی استحباب و در مواردی وجوب، دارای تالی فاسد نیز هست. (جبعی عاملی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۲۲۰) عمده تالی فاسد تجارت اکل ما به باطل^۶ و به‌طور خاص ربا می‌باشد. از این رو اگر ربا را ذی‌المقدمه حرام بدانیم، مقدمه‌ی آن بیع خواهد بود. البته ربای قرضی نیز مطرح هست که مورد بحث در این جا نیست. اگر تاجر در تجارت خود رباخواری کند، مقدمه عمل او تجارتي است که انجام داد. با این وصف، باید گفت: ذی‌المقدمه تجارت، ربا نیست. زیرا این عمل وجود مستقلى است که در عرض تجارت قرار ندارد، بلکه ربا در طول تجارت بوده و می‌تواند در کنار آن ایجاد شود. لذا اگر ربا ایجاد شود تجارت توأم با ربا حرام می‌گردد. به اصطلاح حرمت مولوی ربا به تجارت ترشح کرده و تجارت را نیز حرام خواهد کرد. از این رو به نظر می‌رسد، ربا فی نفسه موضوعیت نداشته و به عنوان مصداق پر ابتلاء مطرح شد، در حالیکه موارد دیگری نیز وجود دارد و ممکن است کاسب به دلیل ندانستن احکام کسب و کار به ورطه‌ی عصیان الهی بیافتد. از جمله‌ی این موارد می‌توان غرر، غرور، تدلیس، تزویر، کلاهبرداری، تقلب، فرار مالیاتی، قاچاق، احتکار، سوء استفاده از اسناد مالی و اعتباری، افزایش بی‌رویه قیمت‌ها و موارد دیگر نام برد. در ماده ۱ قانون مجازات اخلاصگران در نظام اقتصادی کشور مصوب ۱۳۶۹ مواردی را که به عنوان مفسد اقتصادی است نام برده شد. البته این ماده به صورت عام این موضوع را مطرح

^۶ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالِكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا (نساء، ۲۹) ای مؤمنان اموال یکدیگر را به باطل نخورید مگر معامله‌ای به تراضی در بین باشد و یکدیگر را نکشید که خداوند به شما مهربان است

کرد و کاسبان جزء و تاجران نیز ممکن است این اعمال مفسده آمیز را انجام دهند. از این رو می‌توان گفت: روایات با ذکر یک مورد تمامی مصادیقی که باعث اخلال در نظم و عدالت و اخلاق بازار می‌گردد در نظر گرفته و با الزام کاسبان به یادگیری احکام کسب و کار، مانع از ارتطام^۷ در آنها شوند. فقها در کتب خود وقتی قرار گرفتن در یک مفسده را تعریف می‌کنند، از واژه (ارتطام) استفاده می‌نمایند و شخص آلوده به مفسده را مرتطم در آن پلیدی می‌دانند. (عراقی، ۱۴۱۴، ص ۴۱۴ - انصاری دزفولی، ۱۴۱۰، ج ۱۲، ص ۱۴۳ - سند، ۱۴۲۸، ص ۴۳۳) با توجه به آنچه ذکر شد می‌توان گفت:

(۱) ورود به معاملات نامشروع، موجبات به هم خوردگی تعادل اقتصادی فراهم می‌شود. این اتفاق باعث می‌گردد جامعه دچار نابسامانی گردیده و بازخوردی نابهنجار پدید آید مانند:

➤ بیع عینه: این بیع که از مصادیق بیع باطل می‌باشد عبارت است از اینکه بستانکار کالایی را به ثمن مؤجل به بدهکار می‌فروشد، سپس همان را به بهایی کمتر از ثمن اول و نقدی از او می‌خرد؛ با این کار بدهکار کالایی را به‌طور نسنیه از بستانکار خریداری می‌کند سپس همان را نقدی به بستانکار می‌فروشد. (روحانی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۲۳۸ - بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۰، ص ۹۳)

➤ فروش، هبه و انتقال با عوض یا بلاعوض اموال برای فرار از دین به دیگری. (ماده ۲۱۸ و ۲۱۸ مکرر قانون مدنی و ماده ۴ قانون نحوه اجراء محکومیت‌های مالی مصوب سال ۱۳۷۷ و رای وحدت رویه ۲۹۴۰ سال ۱۳۳۷ و رای ۷۷۴ سال ۱۳۹۸)

➤ فروش مال به قصد فرار از ربا، هر چند این نوع از کسب و کارها تحت عنوان هبه یا بیع شناخته می‌شوند، اما قصد از انجام آنها اخذ ربا است. (یزدی، ۱۴۲۱، ج ۶، ص ۶۸ - مثلاً شخص الف ۱۰۰ تومان به شخص ب قرض می‌دهد و یک بسته چای به او می‌فروشد به قیمت ۲۰ تومان و به او می‌گوید وقتی ۱۰۰ تومان را تادیه می‌کنی، بهای این بسته چای را بده و در اصل از او ۱۲۰ تومان می‌گیری. آن بسته چای قیمتش ۲۰ تومان نیست و به مراتب کمتر از آن است.

(۲) شکل‌گیری معاملات نامشروع رشد و برکت مال را از بین می‌برد. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۳۳)

^۷ فرو رفتن در عملی که انسان آن را نمی‌شناسد. در گل و لای افتادن، در شبهه افتادن، افتادن در کاری که نمی‌توان از آن خارج شد، افتادن در جایی و زندانی شدن در آن. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۷۳) ارتطام فی الربا یعنی کسی گرفتار ربا گرفتن و یا دادن آن باشد و نتواند از آن خلاص شود. موارد استعمال: عدم تفقه در مسائل کسب و تجارت موجب می‌شود که شخص حالت ارتطام فی الربا پیدا نماید. (مروج، ۱۳۷۹، ص ۲۹)

۳) عدم آگاهی از قوانین مرتبط با کسب و کار دو خطر را فراهم می‌آورد:

- خطر مخالفت با قوانین شرعی و افتادن به گناه. چنانکه خداوند فرمود: قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ وَ الْأِثْمَ وَ الْبَغْيَ بَغْيِ الْحَقِّ وَ أَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ.^۸ (اعراف، ۳۳)
- خطر تخلف از قوانین موضوعه، مثل قانون مدنی، تجارت، تجارت الکترونیکی، صدور چک، امور گمرکی و غیره.

همان‌طور که اشاره شد، افتادن در ربا و به‌طور کلی، هر نوع مفسده‌ی اقتصادی، علت مهم و اصلی وجوب یادگیری احکام کسب و کار معرفی گردید. در خصوص حرمت ربا ادله‌ای از کتاب و سنت وجود دارد که با استناد به آنها می‌توان حرمت ربا را اجتهاد نمود. در کتب فقهی به‌طور مفصل به ذکر علت حرمت ربا اشاره شد، در اینجا به‌طور خلاصه می‌توان گفت:

خداوند در قرآن می‌فرماید: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ^۹ (آل عمران، ۱۳۰) در تفسیر آیه آمده است: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به دلیل مسلمان شدن و اعتقاد به خداوند متعال رباخواری نکنید. این عمل در دوران جاهلیت شما وجود داشت و جزء اعمال جاهلی است. در دوران جاهلی که رباخواری وجود داشت، مردی از جاهلان به مردی بدهکار بود، وقتی سر رسید پرداخت بدهی رسید، بدهکار به او گفت: طلبت را دیرتر بگیر و به مقدار طلبت اضافه کن. طلب کار نیز چنین کرد. این اضافه‌گیری ربا است. از این رو خداوند در اسلام رباخواری را نهی فرمود. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۵۹) ربا در تجارت باعث ظلم به مدیون و فساد بیع صورت گرفته می‌شود. (خرازی، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۱۱) در آیه واژه‌ی اکل به صورت فعل نهی آمده و فعل نهی دلالت بر حرمت دارد. (خراسانی، بی‌تا، ص ۱۴۹)

حدثنا یونس بن حبیب، ثنا أبو داود، ثنا شعبه، أخبرني عمرو بن مرة سمع عبد الله بن سلمة يحدث، عن صفوان بن عسال المرادي، أن رجلين من أهل الكتاب، قال أحدهما لصاحبه: اهب بنا إلى هذا النبي، فقال: لا يسمعون هذا فتصير له أربعة أعين، فأتياه فسألاه، عن تسع آيات فقال النبي صلى الله عليه و سلم: لا تشرکوا بالله شیئا، و لا تقتلوا، و لا تسرقوا، و لا تزنا، و لا تسحروا، و لا تأكلوا الربا و لا تقذفوا المحصنة، و لا تفروا من الزحف، و لا تمشوا ببریء، إلى السلطان لتقتلوه أو تهلكوه، و عليكم خاصة يهود أن لا تعدوا فی السبت، فقبلا یده و رجليه و قالوا: نشهد أنك نبی الله قال: فما منعكما من اتباعی فقالا:

^۸ بگو: «خداوند کارهای زشت را حرام کرده است چه آشکار باشد چه پنهان؛ و گناه و سرکشی بناحق و این که چیزی را که دلیلی برایش نیامده است شریک او قرار دهید و چیزی را به خدا نسبت دهید که نمی‌دانید.

^۹ ای مؤمنان ربا را چند برابر نخورید و از خدا بترسید تا رستگار شوید.

إن داود دعا أن يزال في ذريته نبى، و إنا نخشى أن تبعناك، أن تقتلنا اليهود.^{۱۰} (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۹، ص ۲۸۵۱) این روایت به نظر ابن ابی حاتم صحیحه است و از بزرگان اهل سنت مثل ذهبی نقل شده است. در این روایت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) چندین عمل را ذکر فرمودند که در آنها خیر و برکتی نیست و مؤمنین باید از آنها اجتناب نمایند. از سیاق روایت بر می آید که انبیاء سلف (علیهم السلام) نیز به حرمت آن موارد اشاره فرموده بودند.

در مصداقی که به عنوان مفاسد اقتصادی از آنها اسم برده شد، وفق این فرموده‌ی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در آنها خیر و برکتی وجود ندارد. هر یک از این مصداق با الحاق به کسب و کار و ورد به آنها باعث به وجود آمدن اخلال در فعالیت‌های اقتصادی خواهد شد. با این وصف آموزش ضمن خدمت به همهی اقشار جامعه امری مهم و حیاتی است و باعث افزایش آگاهی جامعه می‌گردد. این کار باعث جلوگیری از گسترش محرمات و بزه کاری در جامعه شده و سطح آگاهی جامعه را بالا می‌برد. در موضوع کسب و کار و تجارت نیز آموزش نقش بسیار مهمی در بهینه سازی فرایند تجارت شده و تجارتی پاک و بی‌پیرایه را ارمغان می‌آورد.

۵ - حکم شرعی آموزش و یادگیری احکام کسب و کار مخابراتی (الکترونیکی) با عامل هوش مصنوعی

لازم به ذکر است، یکی از کاربردهای هوش مصنوعی آموزش است. فن آوری IT در موضوع آموزش از مدت‌ها پیش توانست جایگاه مثبت خود را در میان متعلمین باز کرده و طرفداران فراوانی پیدا نمود. در نسل اول،^{۱۱} آموزش با ابزار الکترونیکی، تولید کنندگان ابزار آموزشی محتوای آموزشی را از روی نوارهای کاست بر روی لوح الکترونیکی (CD) وارد کرده و اولین گام در آموزش با ابزار الکترونیکی برداشته شد. اولین شرکتی که اقدام به تولید و انتشار لوح آموزشی اسلامی (آموزش علوم اسلامی) نمود،

^{۱۰} دو مرد از اهل کتاب یکی از آنها به دیگری گفت: بیا نزد این پیامبر برویم، پس گفت: آنها نمی شنوند این شخص را اطلاعات زیادی دارد، پس نزد او آمدند و از ایشان پیرامون نه آیه پرسیدند، پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: چیزی را شریک خدا نکنید، کسی را به قتل نرسانید، دزدی نکنید، زنا نکنید، جادوگری نکنید، ربا نخورید و به زنان پاکدامن تهمت نزنید و از راهپیمایی فرار نکنید و کسی را که بی‌پناه است برای گشتن و از بین بردن نزد پادشاه نبرید، با یهودیان روز شنبه دشمنی نکنید، آن دو دست و پای پیامبر (صلی الله علیه و آله) را بوسیدند و گفتند ما گواهی می‌دهیم شما پیامبر خدا هستید. حضرت فرمودند: چه مانعی وجود دارد که از من پیروی نمی‌کنید؟! آن دو مرد گفتند: حضرت داوود فرمود از نسل من کسی پیامبر نخواهد شد و ما می‌ترسیم که از شما پیروی کنیم زیرا یهودیان ما را می‌کشند

^{۱۱} Service pack

شرکت گنجینه معرفت با آدرس الکترونیکی (SOSOZ.COM) بود. پس از آن شرکت‌های دیگری مانند شرکت نور اقدام به ساخت و تولید نرم‌افزارهای الکترونیکی در علوم اسلامی کردند. تولیدات آموزشی در سطوح مختلف و برای افراد گوناگون به ویژه دانش‌آموزان و دانش‌جویان با اقبال عمومی همراه شد و شرکت‌های آموزشی به تولید محتوای آموزشی در سطح ابتدایی و متوسطه اول و دوم و کنکور اقدام نمودند.

با شکل‌گیری دانشگاه‌های مجازی آموزش از راه دور با استفاده از فن‌آوری الکترونیکی جای خود را در آموزش باز نمود. پس از آن که هوش مصنوعی توانست قابلیت و کاربرد خود را در زمینه‌های مختلف به اثبات برساند، تولیدکنندگان نرم‌افزارهای آموزشی از این فن‌آوری در آموزش نیز استفاده نمودند. نرم‌افزارهای مختلف آموزشی بهرمنند از هوش مصنوعی در خدمت آموزش کشور قرار گرفته و به خوبی عمل نموده‌است. حال که می‌توان با ابزار هوش مصنوعی اقدام به آموزش محتوای علمی نمود، آیا می‌توان از این ابزار در آموزش احکام کسب و کار به کسانی که قصد انجام آن دارند نمود؟ به فرض انجام، حکم یادگیری احکام با استفاده هوش مصنوعی چیست؟ به نظر می‌رسد استفاده از نرم‌افزارهای تولید محتوای آموزشی می‌توانند به خوبی فیلم‌های آموزشی احکام کسب و کار را آماده کرده و در اختیار کسانی که قصد یادگیری این احکام را دارند قرار دهند. علاوه بر آموزش مجازی، هوش مصنوعی این قابلیت را دارد تا واسطه‌های مراقب را فعال نماید و در نرم‌افزارهای فروشگاهی در صورت اقدام به هر نوع تخلف اعم از تدلیس، غرر، غرور، کم‌فروشی، کالاهای بی‌کیفیت و مانند اینها مانع از ادامه‌ی فرایند فروش گردد. به عبارتی هوش مصنوعی علاوه بر قدرت در آموزش امکان مراقبت از آموزش‌های صورت گرفته را دارد.

با حفظ این مقدمه، کسانی که به امر کسب و کار می‌پردازند، به ویژه کسانی که در فضای مجازی این کار را دنبال می‌نمایند، باید خود مراقبتی ویژه داشته و از قرار گرفتن در ورطه‌ی گناه بپرهیزند. مهمترین گمینگاه‌های گناه در تجارت، اکل مال به باطل و رباخواری است. زیرا در کسب و کارهای مخابراتی (الکترونیکی) پیچیدگی‌هایی وجود دارد که آگاه یا ناخودآگاه افراد را به مخالفتی گوناگون صنفی و تخصصی وارد می‌نماید؛ به ویژه اگر هوش مصنوعی کار را در سامانه تجاری دنبال کند. جهت اجتناب از این امر، راهکار آموزش و یادگیری احکام کسب و کار معرفی شده و معصومین (علیهم السلام) به ویژه امیر المؤمنین علی (علیه السلام) به این کار امر فرمودند. در این جا پرسشی به وجود می‌آید و آن این که، حکم این امر چیست؟ با توجه به این که فعل امر دلالت بر طلب وجوبی دارد، همچنین نشان دهنده بر وجود مصلحت در عمل مزبور است و اگر امر رخصت به ترک آن دهد، عمل مزبور، مطلوب مستحبی تلقی می‌گردد. زیرا قرینه‌ای بر استحبابی بودن عمل خواهد بود. (مظفر، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۶۱)

به نظر می‌رسد حکم آموزش احکام فقهی تجارت و وجوب است و تاجران باید به یادگیری این احکام پرداخته و آنها را بیاموزند. زیرا ورود به تجارت مطلوب و داشتن بازاری امن از ضروریات عقلی این فعالیت است. شهروندان هر روز با انواع کسب و کارها مواجه شده نیازمندی‌هایشان به این وسیله بر طرف می‌شود. لذا سلامت بازار و سامانه‌های کسب و کار ضروری است. این سلامت حاصل نمی‌شود، مگر آنکه احکام مربوط به کسب و کار رعایت شود. این احکام اعم از شرعی و تخصصی تنها با آموزش و یادگیری حاصل می‌شوند. البته در خصوص حکم یادگیری احکام تجارت دو نظریه میان فقها مطرح می‌باشد.

- (۱) بعضی از فقها یادگیری احکام تجارت را مستحب می‌دانند. (آل‌عصفور بحرانی، ۱۳۷۹، ص ۴۸۷ - هاشمی شاهرودی، ۱۴۴۳، ج ۴، ص ۴۰۵ - طباطبایی بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۳، ص ۲۱۸ - انصاری، ۱۴۲۴، ج ۸، ص ۱۳ - ابن‌ادریس حلی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۳۲۵) این نظریه مشهور میان فقها می‌باشد. هر چند این افراد نیز معتقدند اگر در تجارت خطر ربا و تزویر و تخلف و معاصی حتمی و غیر قابل اجتناب باشد، یادگیری احکام شرعی و قانونی کسب و کار واجب است. (بیهقی نیشابوری، ۱۳۷۴، ص ۱۹۷)
- (۲) نظر دوم وجوب است و تعدادی نیز این عقیده را پذیرفته‌اند. (نجفی، ۱۴۱۷، ج ۲۲، ص ۴۵۱ - اصفهانی، ۱۳۸۰، ص ۳۲۶ - فاضل مقداد سیوری، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۴۱)

با بررسی در ادله‌ی موجود بر یادگیری احکام فقهی به‌طور عام و تجارت، به‌طور خاص، در می‌یابیم، معصوم (علیه السلام) در بادی کلام، با استناد به قرآن، به کسانی که به کسب و کار می‌پردازند، برای آنکه دچار نافرمانی شرعی و قانونی نشوند، دستور دادند احکام مربوط به کسب و کار را یاد بگیرند. در ادامه به ذکر بعضی از این ادله می‌پردازیم:

آیه اول) وَ مَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ^{۱۲} (توبه، ۱۲۲)

در خصوص تفسیر این آیه آمده است: برای مؤمنین سایر شهرستان‌های غیر مدینه جایز نیست که همگی به جهاد بروند، چرا از هر شهری یک عده به‌سوی مدینه الرسول کوچ نمی‌کنند تا در آنجا احکام دین را

^{۱۲} مؤمنان نباید همه با هم سفر کنند، چرا از هر گروه دسته‌ای سفر نکنند تا در کار دین دانش بیاموزند و چون بازگشتند قوم خود را هشدار دهند شاید آنها بترسند

یاد گرفته و عمل کنند، و در مراجعت هموطنان خود را با نشر معارف دین انذار نموده، آثار مخالفت با اصول و فروع دین را گوشزد ایشان بکنند، تا شاید بترسند، و به تقوا بگرایند. از اینجا معلوم می‌شود که:

- (۱) مقصود از تفقه در دین فهمیدن همه معارف دینی از اصول و فروع آن است، نه خصوص احکام عملی، که فعلا در لسان علمای دین کلمه‌ی فقه اصطلاح در آن شده، به دلیل اینکه می‌فرماید: وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ^{۱۳}، و معلوم است که انذار با بیان فقه اصطلاحی، یعنی با گفتن مسائل عملی صورت نمی‌گیرد، بلکه احتیاج به بیان اصول عقاید دارد.
- (۲) معلوم می‌شود که وظیفه‌ی کوچ کردن برای جهاد، از طلبه علوم دینی برداشته شده، و آیه‌ی شریفه به خوبی بر این معنا دلالت دارد. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۵۵۰)
- (۳) به نظر می‌رسد بر اساس آیه‌ی فوق‌الذکر، آموختن احکام دین خواه به صورت تخصصی خواه در حد آشنایی و رعایت دستورات شرعی بر هر مسلمانی واجب است. به ویژه احکام مربوط به تجارت، زیرا تجارت از اهم امور انسانی است و در این میان تفاوتی میان مسلمان و غیر مسلمان وجود ندارد. (اصفهانی، ۱۳۸۰، ص ۳۲۶)

این آیه دلیل اصلی ما بر لزوم تعلیم احکام دین است. وجوب این موضوع بر اساس آیه‌ی مورد اشاره، وجوب کفایی است. زیرا امر در آیه به بعضی از افراد تعلق گرفته است تا به یادگیری احکام دین پرداخته و به سایر هموطنان خود آموزش دهند. از این رو روایاتی نیز وجود دارند که مفاد آنها لزوم یادگیری دانش در احکام دینی است تا بتوانند احکام خداوند را به مرحله‌ی اجراء گذارند. این وجوب کفایی برای کسانی است که خود مستقیم به تجارت نمی‌پردازند؛ اما کسانی که قصد تصدی به کسب و کار دارند، بر آنها واجب عینی است به یادگیری احکام کسب و کار اقدام کنند.

آیه دوم) وَيَلُ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَ إِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ^{۱۴} (مطففین، ۱ تا ۳) واژه‌ی تطفیف به معنای نقص در کیل و وزن است که خدای تعالی از آن نهی فرمود. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۷۸) بر اساس مضمون آیه، بعضی از صاحبان کسب و کار برای سود بیشتر هنگام پیمانه و وزن کالاهایی که به مشتریان خود می‌فروشند، کم گذاشته و کالا را با وزن و مقدار واقعی در اختیار مشتری قرار نمی‌دهند. بی‌شک این کار از مصادیق اکل مال به باطل بوده و باعث ظلم در حق مشتریان می‌گردد. خداوند به صراحت در آیه کم فروشان را با عتاب مورد خطاب قرار داده

^{۱۳} قوم خود را انذار کنند.

^{۱۴} وای بر کم فروشان که چون با پیمانه چیزی از مردم بگیرند تمام بستاند و چون چیزی را پیمانه یا وزن کنند به مردم کم دهند.

و به آنها فرمود (وای به حال شما) این تهدید نشان از خشم خداوند و فساد عملی است که این دسته از فروشندگان انجام می‌دهند. (فضل‌الله، ۱۴۱۶، ج ۲۴، ص ۱۲۴) قانون حمایت از حقوق مصرف‌کننده تاکید فراوانی بر رعایت وزن و کیل و تعداد کالاهایی که در معرض فروش است نموده و متخلفین را مورد پیگرد و اعمال قانون می‌نماید. به ویژه در کسب و کارهای مخابراتی قانون تجارت الکترونیکی نیز حمایت از حقوق مصرف‌کننده را مورد تاکید قرار داده است. تاجری که احکام کسب و کار بداند و تقوای الهی پیشه کند بی‌شک اقدام به خسران در وزن و پیمانه نخواهد کرد و کالا را به میزان واقعی و مناسب در اختیار مصرف‌کننده قرار می‌دهد. علاوه بر این، حاکمیت برای سیانت از حق مصرف‌کنندگان واحدهای تولیدی را مکلف به رعایت اندازه‌ی پیمانه و وزن نموده و با متخلفین برخورد خواهد کرد. (ماده ۳ قانون حمایت از مصرف‌کننده، مصوب ۱۳۸۸) علاوه بر این سازمان تعزیرات حکومتی نیز این موضوع را مورد توجه قرار داده و شکایت خریداران در این خصوص را پیگیری می‌نماید. (مواد ۲ تا ۶ قانون تعزیرات حکومتی، مصوب ۱۳۶۷)

علاوه بر این آیه ۲۶۷ سوره بقره هر نوع کسب مال با خبائث و اموال ناپاک را منع نموده است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۶۰۳) تاجری که دائم مواجه با شبهات و گناهان است، از ورود به خبائث در امان نیست و تنها با دانستن احکام مربوطه و تقوا در برابر معاصی می‌تواند از خبائث دوری گزیند. لذا می‌توان گفت خدا در این آیه از کسب و کار خبیث نهی فرمود و مقدمه دوری از آن، آگاهی از مصادیق کسب و کار حرام است. از این رو می‌توان وجوب یادگیری احکام کسب و کار برای جلوگیری از درگیری با خبائث را اخذ نمود.

علاوه بر آیات مطروحه، روایاتی نیز ادعای ما را به اثبات می‌رسانند. بعضی از این روایات به طور عام موضوع علم آموزی را مورد تاکید قرار می‌دهند و بعضی به طور خاص یادگیری احکام تجارت را مطرح می‌کنند. در روایتی از امام صادق (علیه السلام) به نقل از پیامبر اکرم (صلوات الله علیه و آله)، علم آموزی بر هر مسلمانی واجب است. (گیلانی، ۱۴۰۰، ص ۲۲) گستره‌ی این علم آموزی IT و کسب و کار الکترونیکی را نیز در بر می‌گیرد. هر چند در زمان حضور معصومین (صلوات الله علیهم اجمعین) فضای مجازی و الکترونیکی وجود نداشته هر نوع فعالیت علمی و آموزشی در این فضا سکوت دارد، اما از جهت دیگر، کلام حضرت اطلاق دارد و می‌توان از آن بهره‌گیری از دانش اساتید را در کلاس درس حضوری و مجازی را استنباط نمود. علاوه بر این ساخت نرم‌افزارهای آموزشی نیز می‌توانند بر همین اساس مورد تایید قرار بگیرند. علاوه بر این روایات دیگری مانند (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۷ و ۳۲۵ - صفار، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳) کسب علم و دانش به عنوان واجبی از واجبات الهی مطرح شده است. لذا همانند سایر واجبات باید اتیان گردد. هر فردی از افراد مسلمان باید به کسب علم و دانش اقدام کند و

خود را از سیاهه جهل و نادانی برهاند. در تبیین این گونه احادیث آمده است: علم را از محل آن بیاموزید و از اهل دانش اقتباس نمایید. یاد دادن علم به دیگران در راه رضای خدای تعالی نیکوکاری است. به دنبال آن بودن عبادت و بندگی می باشد. گفت و شنود برای یادگیری علم، ذکر و تسبیح خداوند است. به کار بستن علم جهاد در راه خداست. یاد دادن علم به کسی که آن را یاد نمی گیرد صدقه است. در اختیار قرار دادن دانش به کسانی که طالب آن هستند قربت و نزدیکی به خداوند است؛ زیرا دانش آموزه ای است که حلال و حرام خداوند را می آموزد و همانند باغ بهشت است. دانش همنشین انسان در تنهایی قبر می باشد. دانش مانند همنشینی در خانه ی تنهایی و بی کسی است و سخن گو در تنهایی. دانش دلیل و حجت برای دور ساختن بدی و پلیدی است. دانش مانند سلاح دفاعی در برابر دشمنان است. دانش در بی خبری مانند خبری آرامش بخش می باشد. (مرتضوی لنگرودی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۶) با استناد به روایات موجود و جوب کسب علم و دانش کشف می گردد.

دسته ی دوم روایات، تاکید بر آموختن احکام کسب و کار دارند. جهت کشف و جوب یادگیری احکام کسب و کار مخابراتی (الکترونیکی) با عامل هوش مصنوعی، پیش از پرداختن به آن و یا در حین انجام معاملات تجاری ضمن آن، می توان به روایاتی استناد کرد. این روایات اختصاصی علاوه بر بیان ممنوعیت بر افتادن به دام شبهات و محرمت، اشاره به لزوم یادگیری احکام کسب و کار اعم از فقهی و حقوقی دارند.

روایت اول: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ: كُلُّ شَيْءٍ فِيهِ حَلَالٌ وَ حَرَامٌ فَهُوَ لَكَ حَلَالٌ أَبَدًا حَتَّى تَعْرِفَ الْحَرَامَ مِنْهُ بِعَيْنِهِ فَتَدَعَهُ.^{۱۵} (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۸۷) این روایت از نظر سند صحیح و از نوع مسند و عادی است. بیان می دارد اشیاء دارای دو حکم اولیه هستند، حلال و حرام، به صورت پیش فرض هر شیئی حلال است و اصل بر حلیت هر شیئی است، لذا حرمت حکمی عارضی بوده و نیاز به علت دارد. مکلف موظف است دانش کافی بر علت حرمت پیدا نماید. خواه خود به تحصیل دانش بپردازد خواه پیرامون آن از فرد مطلع پرسیده و بر اساس نظر او تقلید نماید. (نجفی، ۱۴۱۷، ج ۲۲، ص ۴۵۱) با این استدلال می توان گفت: تحصیل دانش نسبت به احکام شرعی و قانونی تجارت به هر شکلی واجب است و مکلف جهت تحصیل دانش دو راهکار در اختیار دارد. خود به شخصه به دنبال آموختن باشد و یا از دانش دیگران استفاده کرده و آگاه گردد.

^{۱۵} امام صادق (علیه السلام) فرمود: در هر شیئی حلال و حرام وجود دارد، حکم اولیه آن حلیت است تا وقتی که حرام بودن آن را بدانی، پس باید آن را رها سازی و از آن اجتناب کنی.

روایت دوم: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صل الله عليه و آله) مَنْ بَاعَ وَ اشْتَرَى فَلْيَحْفَظْ خُمْسَ خِصَالِهِ وَ إِلَّا فَلَا يَشْتَرِينَ وَ لَا يَبِيعَنَّ الرَّبَا وَ الْحَلْفَ وَ كِتْمَانَ الْعُيُوبِ وَ الْمَدْحَ إِذَا بَاعَ وَ الدَّمَّ إِذَا اشْتَرَى.^{۱۶} (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۹۱) این روایت از نظر سند ضعیف و از نوع مرفوع و عادی است. این روایت به دلیل شهرت روایی جبران ضعف شده است. در این روایت هم ملاحظه می‌کنیم شخص باید در هنگام فروش مراتب انصاف و امانت دارای را در ارائه‌ی اطلاعات حفظ کرده و به کتمان حقیقت اقدام نکند. این اقدام حاصل نمی‌شود مگر آنکه دانش احکام کسب و کار وجود داشته باشد. کسی که بایدها و نبایدهای کسب و کار را بداند و جانب تقوا و عدالت را رعایت نماید هرگز به رباخواری، سوگند ناروا، تعریف بیهوده و عیب‌گذاری بر کالای دیگران آلوده نخواهد شد. کسب دانش و اقدام به کسب و کار به دلالت تضمینی از این روایت به دست می‌آید.

روایت سوم: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صل الله عليه و آله) التَّاجِرُ فَاجِرٌ وَ الْفَاجِرُ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ أَخَذَ الْحَقَّ وَ أُعْطِيَ الْحَقَّ.^{۱۷} (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۹۴) این روایت از نظر سند ضعیف و از نوع مرفوع و عادی است. مطلع روایت اشعار می‌دارد، تاجران در معرض کج رفتاری و عصیان قرار دارند مگر آن عده که مراتب حق و انصاف را رعایت کرده بر معیار قوانین شرعی عمل نمایند. در تفسیر نمونه پس از ذکر آیه‌ی شریفه وَ السَّمَاءَ رَفَعَهَا وَ وَضَعَ الْمِيزَانَ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ^{۱۸} - (الرحمن، ۷ و ۸) آمده است: مساله رعایت عدل در سنجش مساله کوچک و کم اهمیتی نیست، بلکه در حقیقت جزئی از اصل عدالت و نظم کلی حاکم بر سراسر عالم هستی است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۲۵۰) عدالت به اجراء در نمی‌آید مگر آنکه دانش به میدان آمده و بنیاد فهم درست را بنا نهد. به این شکل افراد دخیل در جامعه به انصاف و عدالت رفتار می‌نمایند.

روایت چهارم: وَ رُؤَى عَنِ الْأَصْبَغِ بْنِ نُبَاتَةَ قَالَ سَمِعْتُ عَلِيًّا (عليه السلام) يَقُولُ عَلَى الْمُنْبَرِ يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ الْفَقْهَ ثُمَّ الْمُنْتَجِرَ الْفَقْهَ ثُمَّ الْمُنْتَجِرَ وَاللَّهِ لِلرَّبَا فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ دَيْبٌ أَخْفَى مِنْ دَيْبِ النَّمْلِ عَلَى الصَّفَا

^{۱۶} رسول خدا (صل الله عليه و آله) فرمود: کسی که می‌فروشد و می‌خرد باید پنج ویژگی را حفظ نماید و اگر نه، نباید به خرید و فروش بپردازد. ربا، سوگند خوردن، بیان نکردن عیب‌های کالا، تعریف از کالا وقت فروش و مذمت کالایی که می‌خرد.

^{۱۷} رسول خدا (صل الله عليه و آله) فرمود: تاجر فاجر است و جایگاه فاجر آتش جهنم است؛ مگر تاجری که روش حق را پیشه‌ی خود کند و حق را به اجراء درآورد.

^{۱۸} خداوند آسمان را برافراشت و میزان و حساب در همه چیز گذاشت تا شما در وزن و حساب طغیان نکنید.

صَوْنُوا أَمْوَالَكُمْ بِالصَّدَقَةِ النَّاجِرِ فَاجِرٍ وَ الْفَاجِرِ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ أَخَذَ الْحَقَّ وَ أَعْطَى الْحَقَّ. (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۹۴) این روایت از نوع صحیحه بوده و مسند و عادی است. در این روایت چند نکته مهم و به هم پیوسته وجود دارد:

اول) امر به یادگیری احکام شرعی و قانونی تجارت و سپس پرداختن به آن.

دوم) مراقبت در قرار نگرفتن در ورطه‌ی ربا، چون عدم آگاهی به احکام تجارت ثمره‌ی فاسد داشته و مهم‌ترین آن ثمرات، ربا است.

سوم) صدقه دادن و پاک سازی اموال است. به احتمال زیاد هر دو صدقه واجب و مستحب را مورد نظر دارد. یعنی زکات سالیانه‌ی اموال و پرداخت صدقه به فقرا و مساکین.

چهارم) گوشزد به تاجر که تاجران در تهمت گناه و فسق و فجور قرار دارند و باید مراقب باشند تا به آن دچار نشوند. راه اصلی قرالر نگرفتن در چنین وضعیتی رفتار بر میزان حق و عدالت است. زیرا وقتی در این راه قرار گرفته‌شود، خود مسیر آن را به شخص نشان خواهد داد. سید ابن طاووس به نقل از امام محمد غزالی می‌گوید: شخص عاقل به سرور عقلاء امام علی بن ابیطالب (علیه السلام) اقتدا می‌کند، ایشان فرمود: (لا يعرف الحقَّ بالرجال اعرف الحقَّ تعرف اهله)^{۱۹} (ابن طاووس، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۱۳۶) در گفتار امام (علیه السلام) این واقعیت به روشنی بیان گردید که باید در مسیر حق قرار گرفت تا گمراه نشد.

آموزش فقهی و حقوقی تجارت نیز انسان را در مسیر صحیح عدالت و انصاف قرار می‌دهد و نمی‌گذارد شخص تاجر دچار انحراف از مسیر حق و رعایت قوانین شرعی و الهی گردد. هوای نفس و معاصی انسان را به تباهی و گمراهی کشاند و از مسیر حق و انصاف دور خواهد کرد.

با دقت در متن روایات و تاکید موجود در آن وجوب یادگیری احکام کسب و کار به دست می‌آید. در روایت امام علی (علیه السلام) يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ الْفُقَهَاءِ ثُمَّ الْمَتَجَرِّ، ملاحظه می‌شود خطاب آیه عام است. (يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ) سپس واژه‌ی (الْفُقَهَاءِ) آمده است. این واژه به عقیده‌ی علما به معنای یادگیری احکام و قوانین دینی است. (نجفی، ۱۴۱۷، ج ۲۲، ص ۴۵۱) با توجه به این که واژه با الف و لام آمده که نشان از معرفه و خاص بودن دارد، بیان می‌دارد آنچه یادگیری آن مورد تاکید قرار گرفته مهم و الزامی است. سپس در متن آمده (ثُمَّ الْمَتَجَرِّ) این عبارت همان موضوعی است که یادگیری آن الزامی است. یعنی

^{۱۹} حق با رجال شناخته نمی‌شود، حق را بشناس تا اهلش را بشناسی

یادگیری احکام تجارت الزامی می‌باشد. به عبارت دیگر امام (علیه السلام) فرمودند، بروید و احکام شرعی را یاد بگیرید، سپس موضوع احکامی که باید یاد گرفته شود را تاکید کردند، یعنی تجارت؛ آنگاه فرمودند پس از یادگیری به کار تجارت پردازید.

یک نکته لازم به توضیح است. یادگیری احکام به دو نحو مطرح گردید:

(۱) یادگیری پیش از آغاز عمل.

(۲) یادگیری و دقت در موارد مشکوک و تردید.

علماء اسلامی یادگیری احکام عبادت را واجب دانسته و پیش از آغاز آن الزامی می‌دانند. به این معنا که مسلمان پیش از آنکه اقدام به قرائت نماز یا گرفتن روزه نماید، باید پیش از اقدام احکام آن را بداند. (مصطفوی خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۱ - نکونام، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۳۱) اما در خصوص احکام مربوط به عقود و ایقاعات دانستن پیش از اقدام را واجب نمی‌دانند، بلکه وجوب علم به احکام را در هنگام شک و شبهه و مواردی که ممکن است دچار ربا و محرمات کسب و کار شوند واجب دانسته‌اند. به عبارت دیگر دانستن احکام مربوط به تجارت، جزء مدارکی که تاجر پیش از دریافت مجوز کسب و کار به آن نیازمند است، نیست. (طباطبایی حکیم، ۱۴۳۳، ج ۲، ۸) در هر حال اگر تاجر در انجام فعالیت تجاریش به موارد شبهه رسید خواه خود اقدام به دانستن حکم مسئله نماید و یا از افراد دانا به موضوع بپرسد، بر او واجب است تا حکم مسئله را بداند.

به نظر می‌رسد روایات مزبور مبین این نکته مهم است که هر چه کسب و کار شعاع وسیع‌تر و پیچیدگی بیشتری داشته باشد، یادگیری آن لازم‌تر است تا انسان به شبهه و حرام و ربا نیافتد و معاملات او به نحو صحیح و شرعی واقع گردد. بدون تردید تجارت با عامل هوش مصنوعی به لحاظ وسعت عملکرد و پیچیدگی‌های مالی و اقتصادی از تجارت سنتی قوی‌تر و بیشتر است؛ از این رو لزوم فراگیری و آموزش آن حتی قبل از شروع کار و ایجاد سامانه فروشگاهی ضروری به نظر می‌باشد.

۶ - نتایج تحقیق

با توجه به نکاتی که در این تحقیق به آنها اشاره گردید این نتیجه حاصل است که یادگیری احکام توسط مقلدین و کسانی که از دانش فقه آگاهی لازم را ندارد، به حکم وجدان و عقل لازم و ضروری است. از آنجا که در بسیاری از موارد ندانستن، انسان را به هلاکت و ضرر با تدارک سخت و گاه غیر قابل تدارک مواجه می‌سازد، لازم است موضوعات، چالش‌ها، فرصت‌ها، غفلت‌ها و هر آنچه ضروری است شناخته شده و در صورت بروز خطر از آن ممانعت به عمل آورد. آموزش احکام تجارت از جهت

آنکه ممکن است شخص تاجر به دلیل ندانستن دچار تخلف گردد، واجب است آن احکام را بداند. هر چند علم تجارت وسعت فراوانی داشته و شامل عناوین و موضوعات مختلفی است، با این وصف تنها موضوع احکام فقهی تجارت که تخلف از آن ضرر اخروی لازم الاجتناب دارد یاد گرفته شود. نگارندگان معتقدند یادگیری احکام فقهی خواه از انسان باشد، خواه از طریق هوش مصنوعی واجب است و از تاجری قبل از اقدام به تجارت باید به یکی از دو طریق به آن اقدام نماید. به ویژه باید نرم افزار مراقب از تخلفات شرعی و قانونی را در سامانه و نرم افزار مربوط به خود نصب نماید تا از بروز تخلف جلوگیری گردد. نصب این نرم افزار نیز به حکم عقل واجب است.

۵ - منابع و مأخذ

- ۱) آل عصفور بحرانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۹ ش)، سداد العباد و رشاد العباد، ناشر نشر محلاتی، قم، چاپ اول.
- ۲) ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم، ناشر مکتبه نزار مصطفی الباز، ریاض، چاپ سوم.
- ۳) ابن ادریس حلی، محمد بن احمد، (۱۳۸۷ ش)، سرائر موجود در موسوعه ابن ادریس الحلی، گردآورنده سید محمدمهدی موسوی خرسان، ناشر انتشاراتی دلیل ما، قم، چاپ اول.
- ۴) ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۹۸ ق)، التوحید، مصحح هاشم حسینی، ناشر جامعه مدرسین، قم، چاپ اول.
- ۵) ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ ق)، تحف العقول، مصحح علی اکبر غفاری، ناشر جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ دوم.
- ۶) ابن طاووس، سید علی بن سید موسی، (۱۴۰۹ ق)، الامان من اخطار الاسفار و الزمان، ناشر مؤسسه آل البیت، قم، چاپ اول.
- ۷) احمدی میانجی، علی، (۱۴۱۹ ق)، مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله و سلم، ناشر دار الحدیث، قم، چاپ اول.
- ۸) اصفهانی، محمدحسین، (۱۴۲۷ ق)، حاشیه المکاسب، ناشر ذوی القربی، قم، چاپ دوم.
- ۹) انصاری، محمدعلی، (۱۴۲۴ ق)، الموسوعه الفقهیه المیسره، ناشر مجمع فکر الاسلامی، قم، چاپ دوم.
- ۱۰) انصاری دزفول، مرتضی بن محمدامین، (۱۴۱۰ ق)، المکاسب، محقق محمد کلانتر، ناشر دار کتاب، قم، چاپ سوم.
- ۱۱) بحرانی، یوسف بن احمد، (۱۳۶۳ ش)، الحدائق الناظره فی احکام العتره الطاهره، ناشر مؤسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ اول.

- (۱۲) برقی، احمد بن محمد بن خالد، (۱۳۷۱ ق)، المحاسن، مصحح جلال‌الدین محدث، ناشر دار الکتب الإسلامية، قم، چاپ دوم.
- (۱۳) بیهقی نیشابوری، محمد بن حسین، (۱۳۷۴ ش)، اصباح الشیعة بمصباح الشریعة، محقق ابراهیم بهادری، ناشر مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، چاپ اول.
- (۱۴) جبعی عاملی، زین‌الدین به علی، (۱۴۱۰ ق)، روضة البهیة فی شرح لمعة الدمشقیة، ناشر مکتبه الداوری، قم، چاپ دوم.
- (۱۵) حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ ق)، وسائل الشیعة، مصحح مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، ناشر مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، قم، چاپ اول.
- (۱۶) خراسانی محمد کاظم بن حسین، (بی‌تا)، کفایة الأصول، ناشر مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، قم، چاپ اول.
- (۱۷) خرازی، محسن، (۱۴۲۳ ق)، البحوث الهامة فی المکاسب المحرمة، ناشر مؤسسه در راه حق، قم، چاپ اول.
- (۱۸) راسل، استورات - نورویگ، پیتر، (۱۳۹۴ ش)، هوش مصنوعی، مترجم عین‌الله جعفر نژاد قمی، ناشر علوم رایانه، بابل، چاپ هفتم.
- (۱۹) روحانی، محمدصادق، (۱۴۲۹ ق)، منهاج الفقاهة، ناشر انتشارات انوالهدی، قم، چاپ پنجم.
- (۲۰) سند، محمد، (۱۴۲۸ ق)، فقه المصارف و النقود، محرر مصطفی اسکندری، ناشر انتشارات محبین، قم، چاپ اول.
- (۲۱) صدری، سید محمد، (۱۴۲۰ ق)، ما وراء الفقه، ناشر دار الأضواء للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، چاپ اول.
- (۲۲) صفار، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ ق)، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم، مصحح محسن بن عباسعلی کوچه‌باغی، ناشر مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، قم، چاپ دوم.
- (۲۳) طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۷۴ ش)، تفسیر المیزان، مترجم محمد باقر موسوی، ناشر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ پنجم.
- (۲۴) طباطبایی بروجردی، حسین. (۱۳۸۶ ش)، جامع احادیث الشیعه، مترجمین احمد اسماعیل تبار و احمد رضا حسینی، و محمد حسین مهوری، و مهدی حسینیان قمی، ناشر فرهنگ سبز، تهران، چاپ دوم.
- (۲۵) طباطبایی حکیم، محمدسعید، (۱۴۳۳ ق)، منهاج الصالحین، ناشر دار الهملال، قم، چاپ اول.

- (۲۶) طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ ق)، نام کتاب: جامع البیان فی تفسیر القرآن، ناشر دار المعرفه، بیروت، چاپ اول.
- (۲۷) طریحی، فخرالدین بن محمد، (۱۳۷۵ ش)، مجمع البحرین، محقق احمد حسینی اشکوری، ناشر انتشارات مرتضوی، تهران، چاپ سوم.
- (۲۸) عراقی، ضیاءالدین، (۱۴۱۴ ق)، شرح تبصره المتعلمین، ناشر انتشارات مهر، قم، چاپ اول.
- (۲۹) فاضل مقداد سیوری، مقداد بن عبدالله، (۱۳۷۳ ش)، کنز العرفان فی فقه القرآن، مصحح محمدباقر بهبودی، ناشر انتشارات منتظری، تهران، چاپ پنجم.
- (۳۰) فاضلی بهسودی، محمدباقر، (۱۳۸۲ ش)، القواعد و الفروق، ناشر دار التفسیر، قم، چاپ اول.
- (۳۱) فضل‌الله، محمد حسین، (۱۴۱۶ ق)، من وحی القرآن، ناشر دار الملائک، بیروت، چاپ اول.
- (۳۲) کبیر مدنی، سید علیخان بن احمد، (۱۴۰۹ ق)، ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین، مصحح محسن حسینی امینی، ناشر دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ اول.
- (۳۳) کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷ ق)، الکافی، مصحح علی اکبر غفاری - محمد آخوندی، ناشر دار الکتب الإسلامیه، تهران، چاپ چهارم.
- (۳۴) گیلانی، عبدالرزاق بن محمد هاشم، (۱۴۰۰ ق)، مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، ناشر انتشارات، اعلمی، بیروت، چاپ اول.
- (۳۵) مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ ق)، بحار الأنوار، تصحیح توسط جمعی از محققان، ناشر دار إحياء التراث العربی، بیروت، چاپ دوم.
- (۳۶) مدنی شیرازی، علی خان بن أحمد، (۱۳۸۴ ش)، الطراز الأول و الكنز لما علیه من لغة العرب المعول، ناشر مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، مشهد، چاپ اول.
- (۳۷) مرتضوی لنگرودی، محمدحسن، (۱۴۱۲ ق)، الدر النضید فی الاجتهاد و الاحتیاط و التقليد، ناشر، نشر انصاریان، قم، چاپ اول.
- (۳۸) مروج، حسین، (۱۳۷۹ ش)، اصطلاحات فقهی، ناشر انتشارات بخشایش، قم، چاپ اول.
- (۳۹) مصطفوی خمینی، روح‌الله، (۱۴۲۱ ق)، تحریر الوسیله، ناشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران، چاپ اول.
- (۴۰) مظفر محمد رضا، (۱۳۷۵ ش)، أصول الفقه، ناشر اسماعیلیان، قم، چاپ پنجم.
- (۴۱) مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، ناشر دار الکتب الإسلامیه، تهران، چاپ دهم.
- (۴۲) ندایی، امین، (۱۴۰۱ ش)، ضرورت شناخت فرهنگ کسب و کار در سطح بین المللی، روزنامه دنیای اقتصاد، به آدرس اینترنتی donya-e-eqtasad.com

(۴۳) نجفی، محمدحسن بن باقر، (۱۴۱۷ ق)، جواهر الکلام، محقق و معلق محمود قوچانی و علی آخوندی و عباس قوچانی و رضا استادی، مصحح ابراهیم میانجی. ناشر دار إحياء التراث العربی، بیروت، چاپ دوم.

(۴۴) نکونام، محمدرضا، (۱۴۲۸ ق)، تحریر التحریر، ناشر مؤسسه ظهور شفق، قم، چاپ اول.

(۴۵) هاشمی شاهرودی، محمود، (۱۴۴۳ ق)، موسوعه الفقه الاسلامی المقارن، ناشر دائرة المعارف فقه الاسلامی بر مذهب اهل البيت عليهم السلام، قم، چاپ دوازدهم.

(۴۶) یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم، (۱۴۲۱ ق)، العروة الوثقی، ناشر مؤسسه النشر ندای اسلام، قم، چاپ اول.

(۴۷) سامانه واژه یاب، به آدرس اینترنتی vajehyab.com

